

in zijn jonge jaren in Genève studeerde en daar Labadie gehoord had. Op het kritieke punt komt de auteur hier (als vaker) niet op terug. Men vindt slechts een korte, formele beschrijving van de correspondentie van Yvon en Van Schurman met de Frankfurters, met als suggestie dat er aanzienlijke, hoewel niet gespecificeerde, invloed is geweest. Wat echter zegt de auteur bij zijn beschrijving, pagina 234, in een noot? 'It is important not to over-stress the Labadist influence on Spener and Frankfurt Pietism; see the learned debate between Johannes Wallmann and Kurt Aland in their articles in bibliography pt. D'. Met andere woorden: hier doet de auteur expliciet wat hij passim impliciet doet: zich aan de discussie onttrekken. Want in werkelijkheid staat hij aan de kant van Wallmann, die voor grote invloed opteert. Alleen: hij zegt het niet en hij zegt zeker niet waarom.

Wat hij evenmin zegt, en wat hem, voorzichtig uitgedrukt, als een niet gering verzuim moet worden aangerekend, is hoe zijn eigen bibliografie van Labadie zich verhoudt tot het levenswerk van F. H. Danner, zoals dit in 1983 was geplaatst in *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, II s. v. Gezien de aandacht die de auteur besteedt aan andere voorlopers had hij déze niet voorbij mogen lopen en alleen een vermeldinkje in zijn eigen literatuurlijst gunnen. Hiernaast is even opvallend hoe weinig terzake hij ingaat op de reeds door tijdgenoten opgemerkte 'imbalance between wealthy women and simple men', 205 vlg. Hij beziet alleen de vrouwelijke kant, geeft hierover een paar doodoeners ten beste, laat het meest interessante punt, de mate van gegoedheid, vrijwel terzijde en zwijgt totaal over de mannen en hün afkomst. Sociale verhoudingen interesseren hem niet.

Dit alles maakt de lectuur van het boek tot een ambivalente ervaring: met bewondering voor de speurzin van de auteur als het om feiten gaat, mengt zich verbazing over zijn geringe vermogen tot interpretatie. Is dit werkelijk onvermogen of komt het door haastwerk? Er is veel dat voor het laatste pleit. Met name de onvoldragen staat van de index geeft te denken. Van de 32 namen die op bladzijde 369 voorkomen is slechts van vier aangegeven dat zij daar te vinden zijn, van de 37 op 367 zelfs niet van één, terwijl 13 van deze laatste zelfs geheel ontbreken. Trouwens, als een lezer niet weet dat de geslachtsnaam van de — in de tekst doorgaans zó aangeduide — Van Sommelsdijcks Van Aerssen is, helpt het register hem niets, evenmin als bij andere dubbele namen. Maar ook de weergave van kerkelijke en staatkundige situaties is primitief. Wat te denken van 'William IV of Holland' (236, niet in register) waarin we zowel een van de veel te vele drukfouten als van de descriptieve misslagen aantreffen? Zo zouden wij door kunnen gaan, maar daartoe is ons geen ruimte verleend. Daarom ten besluite iets dat ons vanuit onze vakgroep hoog zit. Tot op zijn, pijnlijke, sterfbed heeft Jean de Labadie *gezongen*. Hij heeft, zo blijkt herhaaldelijk, veel poëzie vervaardigd — gerijmd, vindt de auteur die zijn misnoegen niet verheimelijkt. Wat hij verzwijgt, is het doel van de produktie: het vervaardigen van liederen voor wedergeborenen. Het is een omissie, dat we wel uittentreure mogen vernemen dat Labadie zijn gehoor eindeloos toesprak, maar nooit wat hij met ze gezongen heeft, terwijl dat veel voor hem betekend moet hebben.

Al met al: ondanks zijn leesbaarheid geen sterk maar wel een peperduur nummer in deze serie.

M. P. A. de Baar en F. R. J. Knetsch

P. Soetaert, *De Bergen van Barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden (1618-1795)* (Dissertatie Leuven, Historische Uitgaven LXVII; Brussel: Gemeentekrediet van België, 1986, 350 blz., Bf850,-).

Dit boek is een herziene versie van het proefschrift dat op 7 november 1983 aan de Katholieke Universiteit Leuven werd verdedigd. Sinds de nu bijna anderhalve eeuw oude 'Etudes historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique' (Brussel, 1844) werd geen enkele algemene publikatie meer gewijd aan de geschiedenis van de Bergen van Barmhartigheid in de Zuidelijke Nederlanden.

Als chronologische termini is gekozen voor 1618 toen te Brussel de eerste Berg van Barmhartigheid werd geopend, en voor 1795 toen zowel de liquidatie van het hoofdbestuur van de Bergen als de feitelijke sluiting van de meeste Bergen plaatsvond.

De door de Bergen van Barmhartigheid bedreven pandlening was voor iedereen toegankelijk. Beroep werd met name gedaan ten behoeve van consumptief krediet. Hoewel ieder er terecht kon, was het toch vooral de middengroep en de daaronder komende sociale strata die van deze mogelijkheid gebruik maakten.

De geschiedenis van de pandlening die toch in relatie stond met de ontwikkeling van het sociaal-economisch leven, heeft tot nu toe vooral de belangstelling getrokken voor wat het institutionele aspect betreft. Ook de juridische basis en de administratieve organisatie van de belenings verrichtingen zijn thema van uitgebreide studie geweest. Pas door naast de normatieve bronnen ook de akten van de openbare overheid, stukken van particulieren en de boekhouding van de in de Bergen verrichte beleningen in het onderzoek te betrekken, is het mogelijk zicht te krijgen op het netwerk van sociale relaties in en rond deze instellingen.

Het eerste hoofdstuk start met een schets van de pandlening in de middeleeuwen. Deze werd gewoonlijk bedreven door niet-autochtonen die hoge intresten berekenden. Het consumptief krediet was vrijwel geheel gemonopoliseerd door joden en Lombarden. Laatstgenoemden waren vrijwel allen uit de Piëmontese stadjes Asti en Chieri afkomstig. Wijst de benaming 'Lombard' op de streek van herkomst Lombardije, voor de houder van een leentafel of pandhuis wordt gewoonlijk de soortnaam 'lombard' gebruikt.

In het tweede hoofdstuk worden de eerste pogingen in de late middeleeuwen besproken om via openbare pandlening de bevolking te beschermen tegen de praktijken van de particuliere pandleners. In 1534 werd te Leper de eerste gratis stedelijke leenbank gevestigd. Het derde hoofdstuk behandelt het ijveren van aartshertog Albert en aartshertogin Isabella om de uitwassen van particuliere pandlening door het stichten van openbare instellingen tegen te gaan. In 1618 richtte Wenzel Cobergher met hun hulp in Brussel de eerste Berg van Barmhartigheid in de Zuidelijke Nederlanden op. Al spoedig gelukte het hem meerdere vestigingen te realiseren, zodat tussen 1618 en 1633 een netwerk van vijftien instellingen tot stand kwam. Later zijn daar nog Leper (1665) en Leuven (1782) aan toegevoegd. Deze nieuwe kredietinstellingen waren geïnspireerd op de Italiaanse Monti di Piëta. Het is een lange strijd geweest, voordat het door de lombarden verworven monopolie van particuliere pandlening vervangen was door dat van de in de Bergen van Barmhartigheid bedreven openbare pandlening. Door van overheidswege pandkrediet te organiseren dacht men het woekerprobleem bij de particuliere leentafels het best de kop te kunnen indrukken. Op het eind van het ancien régime hadden de openlijke particuliere pandleners hun bedrijf gestaakt. De geheime, illegale pandlening daarentegen heeft de centrale overheid niet geheel kunnen uitroeien.

De institutionele aspecten van de Bergen van Barmhartigheid worden in het vierde hoofdstuk besproken. Toen de Bergen op het eind van de jaren veertig in moeilijkheden kwamen, werd van regeringswege in 1652 een junta ingesteld, eerst in Mechelen en later in Brussel gevestigd, die toezicht hield op het handelen van alle Bergen. Deze junta voor de Bergen van Barmhartigheid voerde een reorganisatie door. Ten gevolge van inlijving van bepaalde delen van de Zuidelijke

Nederlanden door Frankrijk kwamen de Bergen van Barmhartigheid in zes steden definitief onder de Franse kroon.

In het vijfde hoofdstuk dat over de financiële aspecten handelt, wordt uiteengezet hoe de boekhouding van de Bergen in elkaar zat en hoe via de emissie van renten kapitaal werd aangetrokken. Dit laatste geschiedde door de verkoop van erf- en/of lijfrenten. In 1650 was voor ruim acht miljoen gulden aan erfrenten uitgegeven. De hoge jaarlijkse rentelast hierop zou de Bergen na verloop van tijd in financiële moeilijkheden brengen. Een minder drukkend systeem was de emissie van lijfrenten, waarmee de Bergen zich geen eeuwigdurende verplichtingen op de hals haalden. Een interessante vraag, die nog nader onderzocht zal moeten worden, is waarom de in 1635 te Rotterdam opgerichte Bank van Lening en de in 1614 gestichte Amsterdamse Bank van Lening reeds spoedig al het opgenomen vreemd kapitaal konden aflossen en de door Cobergher ingestelde Bergen van Barmhartigheid op het eind van de achttiende eeuw nog met 3,5 miljoen gulden aan vreemd kapitaal belast waren.

In de laatste drie hoofdstukken wordt ingegaan op de beleningsverrichtingen. Allereerst is het beleenbedrijf als zodanig aan de orde: de techniek van het belenen, lossen en verkopen van panden. Nagegaan wordt welke maatschappelijke groepen een beroep deden op de door de Bergen van Barmhartigheid aangeboden diensten en wat voor soort panden daarbij betrokken waren. Door de volledig anonieme afhandeling van de belening is het niet mogelijk onderzoek te doen naar de socio-professionele samenstelling van de cliëntèle. Wel is vast te stellen mede op basis van de beleende panden, dat de beleners uit alle lagen van de maatschappij afkomstig zijn. Uitgesproken armenleenbanken waren de Bergen van Barmhartigheid dus niet. Wel domineerde de groep van minvermogend tot arm.

In het zevende en achtste hoofdstuk worden de beleningsverrichtingen gereconstrueerd en geanalyseerd. Dit gebeurt vanuit de invalshoeken van de lange, middellange en korte termijn. Voor de eerste benadering is een serieel analyseerbaar databestand opgebouwd. Via een seriële analyse is een lange termijnbeweging vast te stellen zowel wat de beleningen als de lossingen en verkopen betreft. De interrelatie daarbij en de seizoenfluctuaties worden bij de interpretatie betrokken. Van belang is een correlatie te vinden tussen de omvang van de beleningsverrichtingen en de levensstandaard om zodoende tot een 'graadmeter van ellende' te komen. Na de lange termijnbeweging van de beleningsverrichtingen worden deze vervolgens geanalyseerd vanuit de middellange en korte termijninvalshoek. Bij conjuncturele verarmingsprocessen valt een vermindering van de gemiddelde beleensom per bezwaard pand vast te stellen.

De grootste betekenis van de Bergen van Barmhartigheid is geweest, dat zij voor de bevolking een mogelijkheid schiepen tot het via pandlening verkrijgen van consumptief krediet tegen redelijke voorwaarden. Hiervan is veel gebruik gemaakt. De auteur heeft een knappe en boeiende studie geschreven en een waardevolle bijdrage geleverd door een onderbelicht gebleven stuk sociaal-economische geschiedenis aan een indringende analyse te onderwerpen.

H. F. J. M. van den Eerenbeemt

A. Capiteyn, *Een Vlaming ontdekte Afrika. Pieter Fardé. Feiten, fraude, fictie* (Passages; Leuven: Kritak, 1986, 200 blz., ISBN 90 6303 196 3).

Ondanks een wat hoog gegrepen titel, een mooi geïllustreerd boek dat ik met lichtjes in de ogen heb gelezen. 'De zaak Fardé', daar draait het om in wat de achterflap aankondigt als een 'histo-